

Π. Παπούλια-Τζελέπη & Ε. Τάφα
επιστημονική επιμέλεια

ΓΛΩΣΣΑ
ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΗ ΝΕΑ ΧΙΛΙΕΤΙΑ

Ελληνικά
γράμματα

Πρώτες προσπάθειες γραφής από παιδιά προσχολικής ηλικίας: η σημασία του προφωνημικού σταδίου γραφής στην ανάπτυξη του γραμματισμού

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΣΤΕΛΛΑΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ εργασίας¹ είναι να παρουσιαστούν γραπτά δείγματα παιδιών προσχολικής ηλικίας που, παρότι δεν έχουν διδαχτεί να γράφουν και να διαβάζουν, τουλάχιστον με τον παραδοσιακό συστηματικό τρόπο, αποπειρώνται με διάφορες αφορμές να αποτυπώσουν τις σκέψεις τους στο χαρτί. Πράγματι, ένας τεράστιος όγκος ερευνητικών δεδομένων τα τελευταία τριάντα έτη έχει δείξει ότι τα παιδιά που έχουν τις κατάλληλες ευκαιρίες και την ενθάρρυνση του περιβάλλοντος διερευνούν τη γραπτή γλώσσα και προσπαθούν να γράφουν από πολύ μικρή ηλικία. Αυτός είναι και ο λόγος που η θεωρία της *αναγνωστικής ετοιμότητας* (reading readiness), παρά τα έντονα ερείσματα που διαθέτει ακόμα στον εκπαιδευτικό κόσμο, έχει παραδώσει τη σκυτάλη στη νέα προσέγγιση του *αναδυόμενου γραμματισμού* (emergent literacy). Σύμφωνα με τη νέα αυτή αντίληψη, η απόκτηση του γραμματισμού είναι μια μακρά διαδικασία που αρχίζει πολύ νωρίς στη ζωή του ανθρώπου και περιλαμβάνει τη διερεύνηση και την κατανόηση από τα παιδιά πολλών και πολύπλοκων δεξιοτήτων και γνώσεων που εμπλέκονται στην παραγωγή και την κατανόηση του τι είναι και πώς λειτουργεί ο γραπτός λόγος (Παπούλια-Τζελέπη, 2001).

Σε αυτή την εργασία θα εστιάσουμε την ανάλυσή μας σε γραπτά δείγματα παιδιών προσχολικής ηλικίας που βρίσκονται στο προφωνημικό στάδιο γραφής

1. Τα δεδομένα της εργασίας αποτελούν μέρος της διδακτορικής διατριβής με θέμα «Πρόσκτηση των ικανοτήτων γραφής από παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας (5-8 ετών)» που εκπονείται στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Πατρών.

(prephonemic spelling stage), δηλαδή δεν έχουν ανακαλύψει ακόμη ότι τα γράμματα (γραφήματα) αντιστοιχούν σε καθορισμένους ήχους (φωνήματα) της προφορικής γλώσσας (Temple & Burris, 1993). Θεωρούμε ότι αυτό το στάδιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, μια και τα παιδιά υποθέτουν και πειραματίζονται, και ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για όσους μελετούν τον τρόπο οικοδόμησης της γνώσης για τη γραφή. Χαρακτηρισμοί όπως προλειτουργικό (pre-instrumental – Luria, 1983) ή προεπικοινωνιακό (precommunicative – Gentry, 1982) που έχουν δοθεί παλαιότερα δεν μας βρίσκουν σύμφωνους, μια και υποδηλώνουν μια εξωτερική σχέση με τη γραφή. Αντίθετα, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, τα γραπτά των παιδιών της προσχολικής ηλικίας φανερώνουν ένα ζωηρό ενδιαφέρον και μια σοβαρή απασχόληση για τον τρόπο λειτουργίας, δόμησης και χρήσης του γραπτού λόγου.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Προκειμένου να ελαχιστοποιηθεί η επίδραση του σχολείου, τα δεδομένα συλλέχθηκαν στην αρχή του σχολικού έτους (πρώτο 15/ήμερο Νοεμβρίου 2000) σε δύο φάσεις, με διαφορά μιας εβδομάδας η μια από την άλλη. Κατά την πρώτη φάση τα παιδιά καλούνταν να γράψουν τα αγαπημένα τους παιχνίδια, προκειμένου να βοηθήσουν τον δήμαρχο της πόλης να αγοράσει παιχνίδια για παιδιά της ίδιας με αυτά ηλικίας, μια και οι γονείς τους δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα. Κατά τη δεύτερη φάση τα παιδιά είχαν να γράψουν το γράμμα που έγραψε ένας ναυαγός, που βρισκόταν απελπισμένος σε ένα έρημο νησί. Μετά από κάθε φάση τα παιδιά διάβαζαν στην τάξη το γραπτό τους. Καταβλήθηκε προσπάθεια τα κείμενα να είναι ενταγμένα και να εξυπηρετούν μια συνθήκη επικοινωνίας, γιατί, όπως έχει αποδειχθεί (Γιαννικοπούλου, 2002· Rog, 2001· Stewart, 1992), σε τέτοιες συνθήκες αναδεικνύεται πληρέστερα το απόθεμα γνώσεων των παιδιών για τη γραφή και την ανάγνωση.

Δείγμα

Το δείγμα αποτελείται από 344 γραπτά 172 παιδιών ηλικίας από 47 (3 ετών και 11 μηνών) έως 71 μηνών (5 ετών και 11 μηνών) (Πίνακας 1). Τα παιδιά φοιτούσαν σε οκτώ τάξεις δημοσίων και τρεις τάξεις ιδιωτικών νηπιαγωγείων διάφορων ως προς την κοινωνικοοικονομική κατάσταση περιοχών της Πάτρας. Το σύνολο των 172 παιδιών των παραπάνω τάξεων βρισκόνταν στο προ-φωνημικό στάδιο γραφής, δηλαδή δεν είχαν ανακαλύψει ακόμα ότι τα γράμματα της γραπτής γλώσσας (γραφήματα) αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα φω-

νήματα της προφορικής. Όλοι οι μαθητές ήταν φυσικοί ομιλητές της ελληνικής γλώσσας και, σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς, φυσιολογικής γλωσσικής και νοητικής ανάπτυξης. Το πρόγραμμα όσον αφορά στον γραμματισμό ήταν περίπου όμοιο σε όλες τις τάξεις.

Πίνακας 1
Αναλυτική παρουσίαση του δείγματος κατά τάξη, ηλικία και φύλο.

Μεγάλα νήπια			Μικρά νήπια		
(Μ: 64 μήνες = 5 έτη και 4 μήνες)			(Μ: 54 μήνες = 4 έτη και 6 μήνες)		
Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
62	49	111	37	24	61

Κατάταξη γραπτών δειγμάτων και αναγνώσεων

Τα γραπτά δείγματα των παιδιών ταξινομήθηκαν σύμφωνα με προηγούμενα μοντέλα ταξινόμησης (Ferreiro & Teberosky, 1982· Sulzby et al., 1989· Temple & Burris, 1993) και παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2
Ταξινόμηση των γραπτών δειγμάτων των παιδιών.

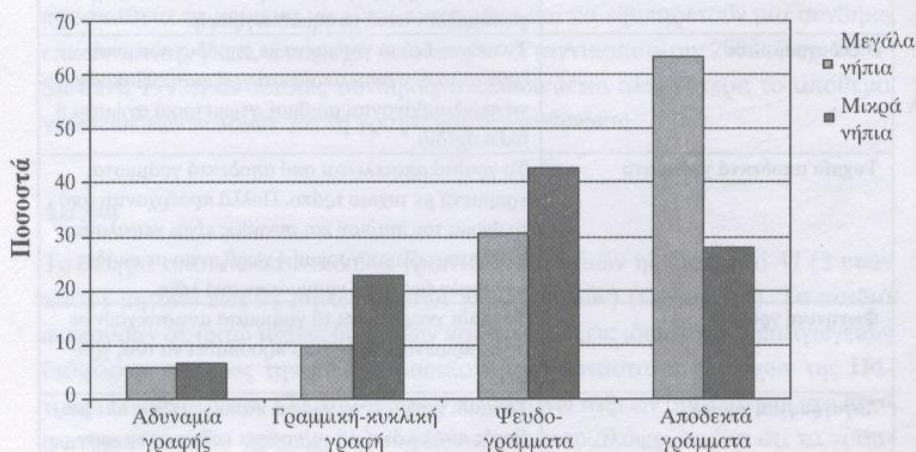
1. Αδυναμία γραπτής αναπαράστασης	Το παιδί αρκείται στο να ζωγραφίσει τα αντικείμενα ή την ιστορία. Ακόμα κι αν γράφει το όνομά του/της δεν υπάρχουν άλλα σημάδια εκτός των σχεδίων.
2. Γραμμική-κυκλική επαναλαμβανόμενη γραφή	Το κείμενο είναι γραμμένο με «σκαριφήματα», τα οποία είναι γραμμές και συνήθως αποτελούνται από κλειστές καμπύλες ή ευθεία τμήματα ή μιμούνται τη συνεχή γραφή των ενηλίκων. Τα παιδιά χαρακτηρίζουν αυτά τα σημάδια γραφή.
3. Ψευδογράμματα	Το κείμενο είναι γραμμένο με σημάδια που μοιάζουν αλλά δεν είναι αποδεκτά γράμματα. Πιθανόν να περιλαμβάνονται αριθμοί, γεωμετρικά σχήματα ή άλλα σχέδια.
4. Τυχαία αποδεκτά γράμματα	Το γραπτό αποτελείται από αποδεκτά γράμματα, γραμμένα με τυχαίο τρόπο. Πολλά προέρχονται από το όνομα του παιδιού και συνήθως είναι κεφαλαία. Καλύπτουν όλη τη γραμμή ή χωρίζονται σε ομάδες των τριών έως οκτώ γραμμάτων ανά λέξη.
5. Φωνητική γραφή	Το παιδί γνωρίζει ότι τα γράμματα αντιστοιχούν σε συγκεκριμένους ήχους και προσπαθεί να τους γράψει.
6. Λογογραφική γραφή	Το παιδί γνωρίζει να γράφει κάποιες λέξεις απέξω. Εκτός από το όνομά του, γράφει λέξεις όπως «μαμά» ή πολύ οικεία λογότυπα.

Η ταξινόμηση της ανάγνωσης των παιδιών έγινε σύμφωνα με το μοντέλο της Sulzby και συνεργατών της (1989) και παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.

Πίνακας 3 Ταξινόμηση ανάγνωσης.	
Άρνηση	Το παιδί αρνείται να διαβάσει, παρότι μπορεί να έχει γράψει κάποια σύμβολα ή γράμματα.
Περιγραφή-Διήγηση	Το παιδί περιγράφει τα αντικείμενα που έχει ζωγραφίσει ή διηγείται την ιστορία.
Προφορικός μονόλογος	Το παιδί λέει τι έχει γράψει με ρέοντα λόγο, χωρίς να κοιτά το χαρτί.
Μονόλογος σε ύψος ανάγνωσης	Το παιδί «διαβάζει» τι έχει γράψει δείχνοντας με το δάκτυλο. Ο τόνος της φωνής ομοιάζει με την ανάγνωση.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Στο Γράφημα 1 παρουσιάζεται συγκριτικά η κατάταξη των γραπτών των νηπίων μεγάλων και μικρών. Η συντριπτική πλειονότητα των μεγάλων νηπίων (63,4%) γράφει με αποδεκτά γράμματα, ενώ τα περισσότερα μικρά νήπια (42,6%) με ψευδογράμματα. Επιπλέον, παρότι το ποσοστό των παιδιών που αρκέστηκαν να ζωγραφίσουν είναι σχεδόν το ίδιο, το ποσοστό των μικρών νηπίων που έγραψαν με γραμμική-κυκλική επαναλαμβανόμενη γραφή είναι υπερδιπλάσιο αυτού των μεγάλων νηπίων (23% έναντι 9,9% αντίστοιχα), ενώ

ΓΡΑΦΗΜΑ 1. Επίπεδο γραφής κατά τάξη.

το ποσοστό των μικρών νηπίων (27,9%) που έγραψαν με αποδεκτά γράμματα είναι λιγότερο από το μισό των μεγάλων νηπίων. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε το ποσοστό των παιδιών που χρησιμοποιούσαν φωνητικές στρατηγικές γραφής, είχαν δηλαδή αντιληφθεί ότι κάθε γράμμα (γράφημα) αντιστοιχεί σε έναν ήχο (φώνημα): 19 μεγάλα νήπια (14,6% του συνόλου των μεγάλων νηπίων) και 5 μικρά νήπια (7,5%) είχαν αναπτύξει σε κάποιο βαθμό τέτοιες στρατηγικές.

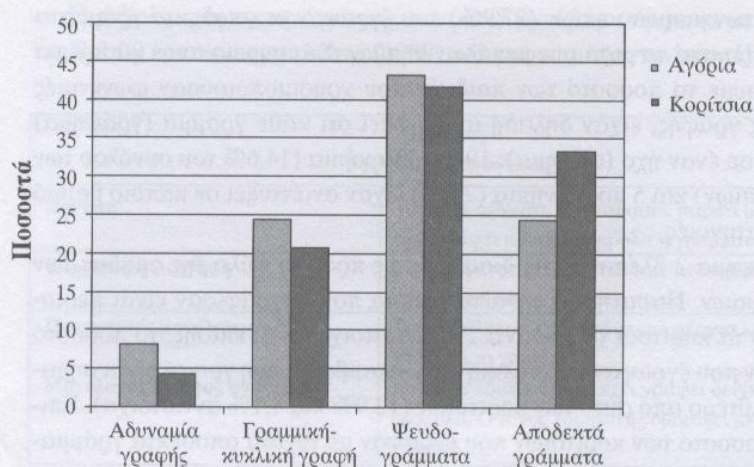
Στο Γράφημα 2 βλέπουμε τις διαφορές ως προς το φύλο της ομάδας των μεγάλων νηπίων. Παρατηρούμε ότι τα αγόρια που ζωγράρισαν είναι περισσότερα από τα κορίτσια (8,1 έναντι 2% αντίστοιχα) και, επίσης, το ποσοστό των αγοριών που έγραψαν με κυκλική-επαναλαμβανόμενη γραφή είναι σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό των κοριτσιών (12,9% και 4,1% αντίστοιχα). Επιπλέον, το ποσοστό των κοριτσιών που έγραψαν με τυχαία αποδεκτά γράμματα (65,3%) είναι υπερδιπλάσιο αυτού των αγοριών (31,7%).

ΓΡΑΦΗΜΑ 2. Κατάταξη γραπτών μεγάλων νηπίων κατά φύλο.

Στα μικρά νήπια (Γράφημα 3), παρότι δεν παρατηρούνται τόσο έντονες διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, πρέπει να σημειώσουμε ότι το ποσοστό των αγοριών είναι αισθητά μεγαλύτερο στις τρεις πρώτες και λιγότερο ώριμες ομάδες, ενώ τα κορίτσια υπερτερούν στην τέταρτη ομάδα (33,3 έναντι 24,2%).

Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα και το σχετικό προβάδισμα των κοριτσιών (και όσον αφορά στη φορά της γραφής), παρότι απαιτείται περισσότερη διερεύνηση, αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, ενδείξεις για το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών που έχουν αναγνωστικές δυσκολίες είναι αγόρια (Πόρποδας, 2002).

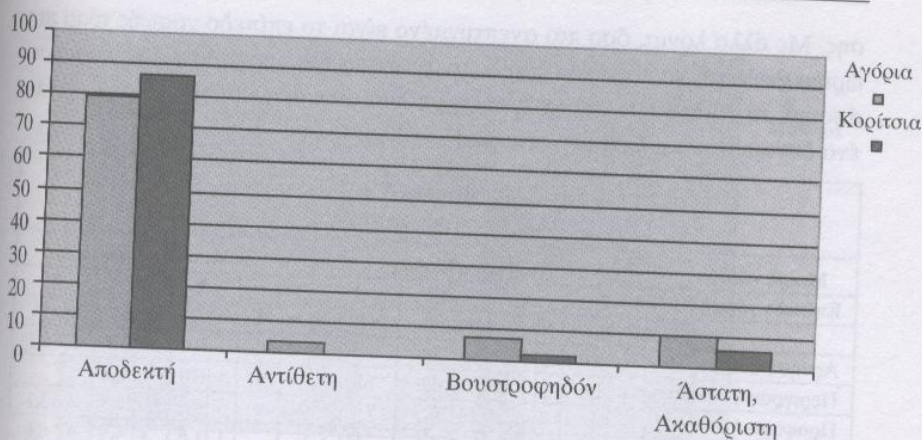

ΓΡΑΦΗΜΑ 3. Κατάταξη γραπτών μικρών νηπίων κατά φύλο.

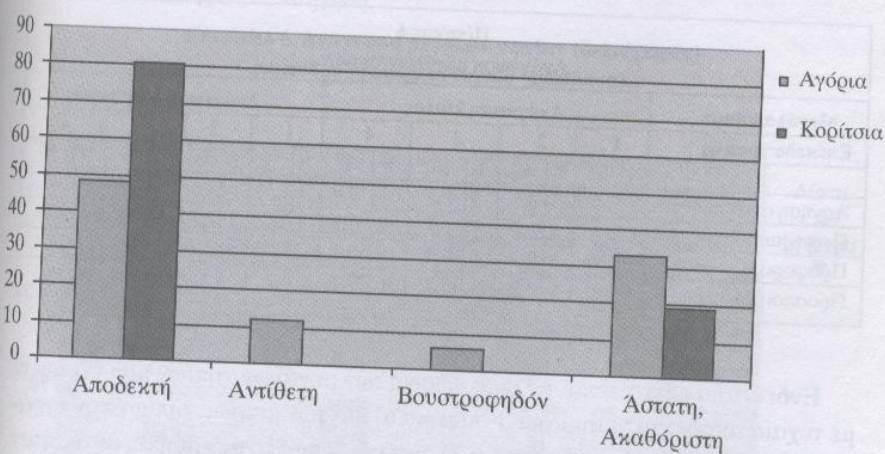
Στον Πίνακα 4 και στα Γραφήματα 4 και 5 παρουσιάζεται η φορά γραφής των γραπτών δειγμάτων των δεξιόχειρων μεγάλων και μικρών νηπίων της έρευνας. Παρατηρούμε ότι η συντριπτική πλειονότητα των μεγάλων νηπίων γράφει από αριστερά προς τα δεξιά, ένα ποσοστό γύρω στο 10% γράφει άστατα, χωρίς δηλαδή σταθερή κατεύθυνση, από δεξιά προς τα αριστερά ή ξεκινά από αριστερά προς τα δεξιά, αλλά συνεχίζει από δεξιά προς τα αριστερά (βουστροφηδόν). Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στα μεγάλα νήπια, στα μικρά νήπια παρατηρούμε σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Το ποσοστό των αγοριών που γράφουν με αποδεκτή φορά υπολείπεται σημαντικά του ποσοστού των κοριτσιών (48,5 έναντι 80,8%), μόνο αγόρια έγραψαν με αντίθετη φορά ή βουστροφηδόν, ενώ και πάλι το ποσοστό των αγοριών που έγραψαν με άστατη φορά είναι σημαντικά μεγαλύτερο από εκείνο των κοριτσιών (33,3 και 19,2% αντίστοιχα).

Πίνακας 4
Φορά γραφής κατά τάξη και φύλο.

	Μεγάλα νήπια						Μικρά νήπια					
	Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο		Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Αποδεκτή	47	79,7	44	86,3	91	82,7	16	48,5	21	80,8	37	62,7
Αντίθετη	2	3,4			2	1,8	4	12,1			4	6,8
Βουστροφηδόν	4	6,8	1	2	5	4,5	2	6,1			2	3,4
Άστατη, Ακαθόριστη	6	10,2	6	5,5	12	10,9	11	33,3	5	19,2	16	27,1

ΓΡΑΦΗΜΑ 4. Φορά γραφής - Μεγάλα νήπια (δεξιόχειρες).

ΓΡΑΦΗΜΑ 5. Φορά γραφής - Μικρά νήπια (δεξιόχειρες).

Θα ήταν ημιτελής η παρουσίαση αν δεν εξετάζαμε και τις αναγνώσεις των γραπτών, κυρίως γιατί μέσα από αυτές βλέπουμε τόσο το κατά πόσο τα παιδιά αντιλαμβάνονται το περιεχόμενο, που θα έπρεπε να έχει το κείμενο, όσο και τη στάση που υιοθετούν για τη διαδικασία της ανάγνωσης. Από τη συγκριτική εξέταση των παρακάτω Πινάκων (5 και 6) διαπιστώνουμε ότι, παρότι η πλειονότητα των παιδιών και των δύο ομάδων αντιλαμβάνεται το περιεχόμενο του γραπτού λόγου (προφορική και προσπονητή ανάγνωση), υπάρχει σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο κείμενα. Επιπλέον, σε κάθε περίπτωση το επίπεδο ανάγνωσης φαίνεται να συνδέεται στενά με το επίπεδο γραφής, γεγονός που καταδεικνύει την εσωτερική σχέση των δύο αυτών πρακτικών νοηματοδοτή-

σης. Με άλλα λόγια, όσο πιο ανεπτυγμένο είναι το επίπεδο γραφής τόσο πιο ώριμο φαίνεται να είναι το επίπεδο ανάγνωσης. Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τη γραφή και την ανάγνωση με δυο συγκοινωνούντα δοχεία που το ένα δυναμώνει και δυναμώνεται από το άλλο.

Πίνακας 5
Ανάγνωση μικρών νηπίων.

Μικρά νήπια	Ανάγνωση λίστας								Ανάγνωση μηνύματος							
	1		2		3		4		1		2		3		4	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Άρνηση ανάγνωσης	3	4,9	2	3,3	1	1,6	2	3,3	2	3,3	4	6,6	4	6,6	5	8,2
Περιγραφή - Διήγηση	1	1,6	1	1,6	3	4,9	1	1,6	2	3,3	4	6,6	6	9,8		
Προφορική			7	11,5	18	29,5	7	11,5			5	8,2	13	21,3	8	13,1
Προσοποιητή			4	6,6	4	6,6	7	11,5			1	1,6	3	4,9	4	6,6

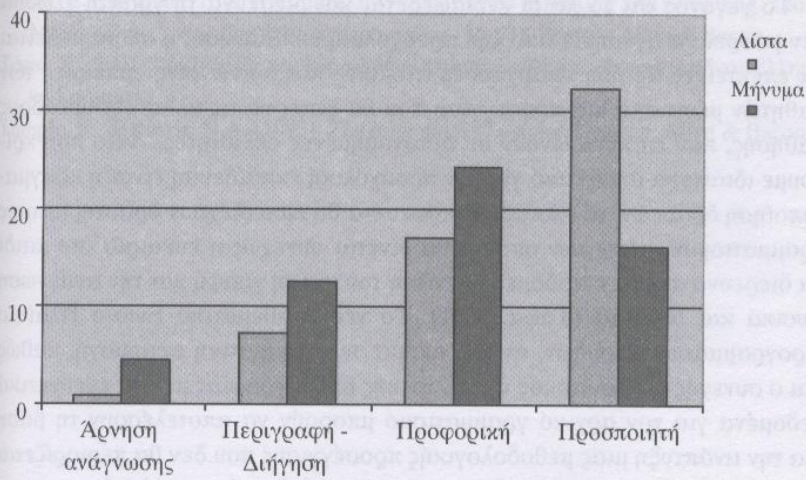
Πίνακας 6
Ανάγνωση μεγάλων νηπίων.

Μεγάλα νήπια	Ανάγνωση λίστας								Ανάγνωση μηνύματος							
	1		2		3		4		1		2		3		4	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Άρνηση ανάγνωσης	2	1,8	3	2,7	3	2,7	1	0,9	3	2,7	4	3,6	5	4,5	5	4,5
Περιγραφή - Διήγηση	4	3,6	3	2,7	7	6,3	8	7,2	3	2,7	3	2,7	8	7,2	14	12,6
Προφορική			3	2,7	8	7,2	19	17,1			3	2,7	12	10,8	27	24,3
Προσοποιητή			1	0,9	13	11,7	36	32,4					6	5,4	18	16,2

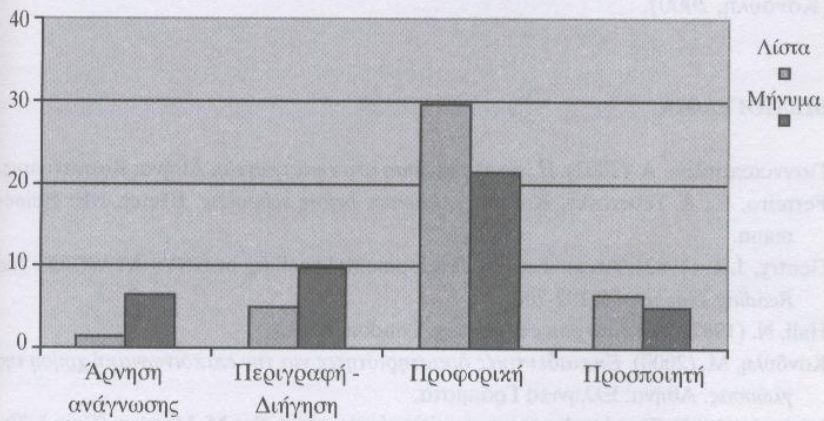
Ενδεικτικά εξετάζουμε τις αναγνώσεις των μεγάλων νηπίων που έγραψαν με τυχαία αποδεκτά γράμματα (Γράφημα 6) και των μικρών νηπίων που έγραψαν με ψευδογράμματα (Γράφημα 7), μια και, όπως αναφέρθηκε, αυτές ήταν οι ομάδες με τον μεγαλύτερο αριθμό παιδιών. Παρατηρούμε και στις δύο ομάδες μια μετακίνηση προς λιγότερο ώριμες στρατηγικές ανάγνωσης όσον αφορά στο μήνυμα.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται ότι τα παιδιά προβληματίζονται για τη λειτουργία της γραπτής γλώσσας και τον τρόπο πραγμάτωσής της πολύ νωρίς στη ζωή τους και οπωσδήποτε πριν την είσοδό τους στη δημοτική εκπαίδευση. Προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τη σημασία του προφωνημικού σταδίου στην πορεία κατάκτησης της γραφής, του σταδίου δηλαδή κατά το οποίο το παιδί

ΓΡΑΦΗΜΑ 6. Ανάγνωση μεγάλων νηπίων (δεξιόχειρες) επιπέδου γραφής 4 (τυχαία γράμματα).

ΓΡΑΦΗΜΑ 7. Ανάγνωση μικρών νηπίων (δεξιόχειρων) επιπέδου γραφής 3 (ψευδογράμματα).

προσπαθεί να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ του προφορικού λόγου και του τρόπου της γραπτής κωδικοποίησής του. Η γνώση που αποκτά με τις πρώτες αυτές προσπάθειες γραφής για το πώς (διάταξη και φορά γραφής, γράμματα) και, κυρίως, το γιατί γράφουμε (μεταφορά μηνύματος) δεν πρέπει να υποτιμάται, αλλά, απεναντίας, να αποτελεί τη βάση για το χτίσιμο του οικοδομήματος του γραμματισμού (Hall, 1987).

Το γεγονός ότι το παιδί ενδιαφέρεται και διερευνά τη γραπτή γλώσσα δεν μπορεί να αγνοηθεί από την προσχολική εκπαίδευση, η οποία καλείται να επεκτείνει τις ήδη υπάρχουσες ατομικές και κοινωνικές εμπειρίες των μαθητών μέσα από μια προσέγγιση που θα ξεπερνά τις κλασικές μεθόδους μάθησης, που επικεντρώνουν σε αυτονομημένες δεξιότητες. Αυτό που κρίνουμε ιδιαίτερα σημαντικό για την προσχολική εκπαίδευση είναι η πραγματοποίηση δράσεων, οι οποίες αναπόφευκτα θα εμπεριέχουν δραστηριότητες γραμματισμού, μέσω των οποίων θα δίνεται συνεχώς η ευκαιρία στο παιδί να διερευνά και να οικοδομεί τη γνώση του για τη γραφή και την ανάγνωση φυσικά και αβίαστα (Τάφα, 2001). Το νέο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών, αν και ακόμα σε πειραματική εφαρμογή, καθώς και ο συνεχής εμπλουτισμός της ελληνικής βιβλιογραφίας με νέα ερευνητικά δεδομένα για τον αρχικό γραμματισμό μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για την ανάπτυξη μιας μεθοδολογικής προσέγγισης που δεν θα περιορίζεται στην καλλιέργεια και ανάπτυξη μεμονωμένων δεξιοτήτων, αλλά θα αποσκοπεί στη συνολική διερεύνηση της χρήσης και της λειτουργίας της γραπτής γλώσσας, εντάσσοντάς την αβίαστα στις καθημερινές σχολικές πρακτικές (Κονδύλη, 2000).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γιαννικοπούλου, Α. (2002). *Η γραπτή γλώσσα στο νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ferreiro, E., & Teberosky, A. (1982). *Literacy before schooling*. Exeter, NH: Heinemann.
- Gentry, J.R. (1982). An analysis of developmental spelling in GNYS AT WORK. *The Reading Teacher*, 36, 192-200.
- Hall, N. (1987). *The emergence of literacy*. London: UKRA.
- Κονδύλη, Μ. (2000). *Εκπαιδευτικές δραστηριότητες για την επικοινωνιακή χρήση της γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Luria, A. (1983). The development of writing in the child. Στο M. Martlew (Επιμ.). *The psychology of written language: developmental and educational perspectives* (237-277). John Wiley and Sons.
- Παπούλια-Τζελέπη, Π. (2001). *Ανάδυση του γραμματισμού: έρευνα και πρακτική*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πόρποδας, Κ. (2002). *Η ανάγνωση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Rog, L.J. (2001). *Early literacy instruction in kindergarten*. Newark, DE: International Reading Association.
- Stewart, J. (1992). Kindergarten students' awareness of reading at home and in school. *Journal of Educational Research*, 86, 2, 95-104.

